

Török eredetű-e úr szavunk?*

(A szegedi turkológiai műhelyből)

Hajdú Péternek, az úrnak, a tanárnak és barátnak születésnapjára

A JATE Altajisztikai Tanszékének létrejöttében Hajdú Péternek elvülhetetlen érdemei vannak. 25 évvel ezelőtt ő fogadott be engem Szegeden, és azóta folyamatosan segítette munkámat. Ez is indokolja, hogy a szegedi műhely tisztelegjen ezen az ünnepi ülésen.

A tanszéken hosszabb ideje folynak a magyar nyelv török jövevényszavaival kapcsolatos kutatások. Gyümölcsöző együttműködés alakult ki az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen szerkesztőségével, amelynek török anyagát lektoráljuk. Ezzel egyidőben készül a magyar nyelv török elemeiről szóló monográfia. A munka részben az eddigi eredmények revíziójából, kiegészítéséből, részben új etimológiai javaslatából áll. Az új etimológiákat mindenekelőtt a turkológia jelentős fejlődése tette lehetővé, s csak ritkább esetben a már eddig is ismert turkológiai anyag újra történő átvizsgálása. Az alábbiakban *úr* szavunkkal kapcsolatos kutatásaink eredményéről számolok be.

A szóról a TESz. így ír: „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség a finnugor korból... Iráni és török származtatásai nem igazolhatók”.

Úr szavunknak eddig egy finnugor, két indoeurópai és három különböző török etimológiát javasoltak. Ez utóbbiak közül egyet NEMETH GYULA, akinek „Nem török eredetű-e úr szavunk?” (Pais-Eml. 358—64) című cikkére utal címválasztásom. Eltérően etimológiai irodalmunk eddigi gyakorlatától, cikkemet nem az eddigi etimológiák cáfolatával, hanem a javasolt új etimológiával kezdem, s csak a cikk végén térek vissza arra, hogy miért nem fogadható el a finnugor, indoeurópai és más török etimológiája — követve a kitűnő TESz. gyakorlatát.

Úr szavunk a 'fiú, fiúgyermek' jelentésű török szóból származik, amelynek keleti ótörök alakja *urī*. Török nyelvemlékeink nagy része az ótörök korszak kései alkorszakából származik, amely a II. Türk kaganátussal kezdődik és a keleti nyelvjárások változatait őrzi (a részleteket l. RÓNA-TAS, An introduction to Turkology. 1991. 21—30). A szót számos nyelvemlékből ismerjük, és érthetetlen számomra, hogy kiváló mestereim miért siklottak át ezeken az adatokon. Csak arra gondolhatok, hogy jelentéstani problémát láttak. Az adatok többségét, bár nem mindegyiket, idézi CLAUSON ótörök szótára (An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish. Oxford, 1972. 197). Éppen a jelentéstani kérdések tisztázása miatt szükséges azonban a tágabb szöveggörnyezetet is megismerni.

A legrégebbi adat Kül Tegin és Bilge kagán ikerfelirataiban fordul elő. Mint ismeretes, Kül Tegin sírfelirata 732, Bilge kagáné 735 körülré datálható. Az utóbbi, kisebb írás- és másolási hibákkal, javításokkal ismétli az előbbi szövegét. A legfontosabb szöveghelyen ezt olvashatjuk [Keleti oldal 6. sor]: *bāglāri bodunī tüzsiz ücün, tabgač bodun tābligin kürlüg ücün, armakēsin ücün, inili āčili kiksürtükün ücün, bāgli bodunilüg yonšartukün ücün, türk bodun illädük ilin ücginu idmīš* [7. sor]: *kaganladuk kaganin yitürü idmīš. tabgač bodunka bāglük urī oglin kul bolti, išilik*

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1994. január 25-i felolvasó ülésén.

küz oglın kün bolti. türk bāglār türk atın ütti. tagbaçğı bāglār tagbaç atın tutupan tagbaç kaganka körmiş. A szöveg rekonstrukciójánál TALAT TEKIN munkáját (A grammar of Orkhon Turkic. 1968.) követtem kisebb kiigazításokkal.

A Bilge kagán felirat párhuzamos helyén a minket érdeklő helyen *bolti* helyett *kilti* áll. Az alábbi fordításom kisebb pontosításokkal és módosításokkal KAKUK ZSUSZÁÉÉ (MEH². 62) követi: „A bégek és a nép viszálya miatt, a kínai nép alattomosága és álnoksága miatt, az ifjabb és idősebb fivérek viszálya miatt, a bégek vezette nép kölcsönös rágalmazásai miatt a türk nép az általa szervezett birodalmat romlásba vitte, a kagánná tett kagánjukat elveszejtették. Fiúgyermekeik, akik bégekké kellett volna hogy legyenek, szolgák lettek, leánygyermekeik, akik nemes asszonyokká kellett volna hogy legyenek, a kínaiak ágyasai lettek. A türk bégek türk nevüket elhagyták, az elkínaiasodott bégek kínai nevet vettek fel és a kínai kagánnak engedelmesskedtek”.

Fordításomban a *bāglık urı ogli* kifejezést „fiúgyermek, aki béggé kellett volna, hogy legyen, bégnek való, bégségre jogos fiúgyermek”-nek fordítottam. Lehetett volna itt a *bāglık* szót, ahogy azt KAKUK ZSUSZÁ tette, *nemes*-nek fordítani, de itt egyelőre el akartam kerülni a magyar *nemes* szó használatát. Mint látni fogjuk, egyébként a *nemes* etimológiailag védhető fordítás. A *-lik* képző elvont fogalmat képez. Pontos ERDAL (Old Turkish word formation I. Wiesbaden, 1991. 123) fordítása: „your sons, who should have been lords, became slaves”: „fiaiatok, akiknek urakká kellett volna lenniük, szolgák lettek” pontosabb, mint CLAUSON fordítása: „... who were fit to be begs. . .” (i. m. 197): „... akik alkalmasak voltak arra, hogy bégek legyenek. . .”. Annak a társadalmi csoportnak a gyermekei, akik születésüknél fogva nyerték a jogot, arra, hogy nagykorúvá válva béggé legyenek, szolgákká lettek — ezt mondja a szöveg. Hogy itt valóban a nagykorúság révén beálló társadalmi állapotról van szó, azt mutatja a mondat második fele, ahol a lányok jelzője az *işilik*, amelynek alapszava, az *işi* a keleti őtörök szövegekben mindig a ’bégek felesége, asszonya, nemesasszony’ jelentésben fordul elő. KAKUK fordítása itt *szűz* lányokat említ, mert egy régebbi olvasatot követett, amely szerint a kérdéses helyen *silik* olvasandó. Az *işi* szónak KÁSGÁRI világosan „nemesasszony” fordítást ad, a szövegekben többnyire éppen a bég felesége, asszonya: *beg işi*. A szövegből világos, hogy az *ogul* általában jelent lezármazottat, gyermeket, s előtte az *urı* a fiút, ahogy a *küz* a leányt. Az *ogul* későbbi ’fiú’ jelentése ugyanolyan jelentésváltozás, ahogy a magyarban a *gyermek* jelentése eredetileg ’fiatal személy’, s csak később, a nyelvjárásokban ’fiúgyermek’ (l. TESz. és pl. a magyar nyelvjárási *két gyermekem és egy lányom van* kifejezést).

A szöveg még egyszer előfordul hasonló szöveggörnyezetben és azonos jelentéssel a két feliratban [Kül tegin keleti oldal 24. sor]: *bāglık urı oglun kul bolti, eşilik küz oglun kün bolti*; a Bilge kagán feliratban *oglu* helyett *ogluñin*, illetve *bolti* helyett *kilti* áll.

A már az ujjur birodalom idején keletkezett rovásírásos Sine uszu feliratban RAMSTEDT (Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei: JSFOu. 30: 1—63) a 42. sorban *urı oglın* alakot rekonstruált, ez nem került be CLAUSON szótárába. A 840 körüli Szudzsi felirat 6. sorában a halott kirgiz kagán azt mondja magáról, hogy *inim yeti, urım üç, küzüm üç erti*: „öcsém hét, fiam három, lányom három volt” (vö. RAMSTEDT i. m. és MALOV, Jenisejskaja pis’mennost’ tjurkov. Moszkva–Leningrád, 1952. 84).

Egy manicheus szövegben (Huastuanift, ed. LE COQ: APAW. 1910. 14, 116—117. sorok) az *uzuntonluq urılar* kifejezést találjuk. Ezekben a szövegekben az

uzuntonlug 'a hosszúruhájú, a gyülekezet nőtagja', s mellette a gyülekezet férfitagjai, ez utóbbi a többes számban álló *urilar*.

A valamivel későbbi jenyiszeji feliratok közül a Je 26-os sorszámu Acsura (Ocsura) melletti felirat második sorában *urī oġlan tog* . . . olvasható. Az *oġlan* szó itt kollektívumképzővel ellátott *oġul* (vö. MALOV i. m. 48). Ez a ritka és régi kollektívumképző (vö. *er* 'férfi', *eren* 'a férfiak' stb., a képzőre l. ERDAL i. m. 91

92), s az *oġlan* általában a nemes leszármazottak közösségét, a „hercegeket” jelzi. Itt a férfileszármazottakat. A Je 48-as sorszámu abakáni felirat 9. sorában ezt olvashatjuk: *är ärdäm atim bar üčün bänkü tikä bärüm, yeti urī oġli üčün tikä bärümiz* (vö. MALOV i. m. 96). A helyszínen a feliratot ellenőrző VASILEVNÉL (Korpus tjurkskih runičeskih pamjatnikov bassejna Jeniseja. Leningrad, 1983. 32) (*o*)*ġli* van, CLAUSON (i. h.) MALOVOT követve még *oġul*-t ír. „Férfi érdeme és hírneve tiszteletére emeltem ezt az emlékkövet, a hét fiúgyermek tiszteletére (vagy nevében) emeltem”. A Je 59-es sorszámu elegesti vagy másképpen Herbis Baari feliraton *urī kadašim üč kiz kadašim* (l. ŠCREBAK, L'inscription runique d'Oust-Elègüeste (Touva): UAJb. XXXV. fasc. B. 145, VASILEV i. m. 34) áll, amelynek fordítása talán „ifjabb férfi rokon, három leány rokonom” lehetne.

Az ujjur buddhista szövegekben is előfordul szavunk, így az F. W. K. MÜLLER által kiadott egyik töredékben (Uigurica II. APAW. 1910. 20, 20. sor) *birük känč urī känč kizlar körkin kurtulgu tinlig ärsär*: „ha fiatal fiúk és fiatal lányok formájában megváltandó lényeként jelennek meg. . .”. Ugyanennek a szövegnek egy másik töredékében (p. 28, II, 6. sor) Suparatišthitát, az istenek fiát, *tengri urisi*-nak hívják. Ez a jelzős szerkezet a szanszkrit *devaputra* 'isten fia' szó ujjur megfelelője.

Megtaláljuk a szót egy újabban kiadott ujjur buddhista töredékben (G. KARA P. ZIEME, Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg” von Sa-skya Pañđita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti. Berlin, 1977. B, 91). A szöveg bevezető soraiban ez áll (2): *yükünürmen urī bolmiš mančuširi bodistv kutinga*: „leborulok a fiatalemberré lett Manjusri boddhisatva szentsége előtt”. Mint ezt a szerzők a szöveghez írt jegyzetben írják, egy másik buddhista szövegben, a Suvarṇaprabhasasutrában egy majdnem hasonló mondat fordul elő: *urī bolmiš mančuširi bodistv kutinga yükünürmen* (a helyesírási sajátosságokat nem jelzem). A kifejezés a szanszkrit *khumāra-bhūta* megfelelője, s az örök ifjúságra utal, ami Manjusri állandó jelzője. A szó tibeti megfelelője *gžon-nu gyur-ba* 'a fiatalá lett, a fiatalá átalakult'.

Míg az előző töredékben kifejezetten egy boddhisatva jelzője, a következő ujjur szövegben, amelynek szerzője a tibeti Szaszkya pandita, szavunk egy indiai eredetű példabeszédben szerepel, de világi embert jelöl (l. KARA—ZIEME i. m. 57, A szöveg 412—6 sor): . . . *ol öngrä ödtä širišdi bayagutnung oġli sudanī urika birär baxsilari iligning zanlarning törüsi u. . . öürmiši kösüندی. . .* (egyszerűsített átírásban) „Egy korábbi időben a Sirisdi (*Šrešthin*) nevű gazdag ember fiának Szudani (*Sudhana*) fiatal úrnak az uralkodó kánok törvénye szerint (megölt) egyes Guruk jelentek meg”. Itt az *urī* egyszerűen gazdag, vagyis a kereskedő kaszthoz tartozó fiatalembert jelent, és a személynév után áll.

Valószínűleg már a mongol korból való az az orvosi könyv, amelynek töredékében a gyermekten asszonynak adnak tanácsot. (G. R. RACHMATI, Türkische Turfan-Texte VII. APAW. 1936. 37, No. 26, [CLAUSONNÁL TÉVESEN 28] 18. sor). Megfelelő praktikák után: *bir körklüg mängizlig urī oġul kälürgäi*: „egy szép külsejű fiúgyermeknek fog életet adni”. Egy másik orvosi könyv töredékében (G. R. RACH-

MATI, Zur Heilkunde der Uiguren II. SPAW. 1932. 416, No. 2, 65. sor) szembaj ellen azt javallják, hogy ha a vörös kecske teje sem használ, akkor egy olyan asszony tejéből kell inni, akinek fiúgyermek van: *urī oylanlıg ävči süti*.

Biztosan a mongol korból való és eredeti ujjur szöveg, amelyet SİNASI TEKIN adott ki (Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit. Bp., 1980. 43, 183. sor). Ebben arról van szó, hogy egy szutrában azt olvassuk, hogy egy bizonyos boddhisatva mit mondott egy ifjú embernek. Az „ifjú ember” kifejezés *tunkzi urī-ka* formában szerepel, ahol a *-ka* a datívusz. Az első szó a kínai *tung tzi* (MATTHEWS, Chinese—English dictionary. 1956. No. 6626.5 „a young lad”) ujjur átírása. Itt a régi török szövegekben amúgy igen gyakori *hendiadyon* szerkezetnek azon alváltozata szerepel, amikor az első tag azonos jelentésű idegen szó. A szövegből egyébként kiderül, hogy a nemes úton járó nemes emberekről szól a példabeszéd, s így a *tunkzi urī* is a nemes születésű ifjak közül való volt. Egy másik szövegben (S. TEKIN i. m. 192, 90. sor) az *ilgevsök urilarıg kızlarıg* kifejezést találjuk, amely a tanult, vagyis a *pandita* ifjú fiatalembereket és lányokat jelenti (a jelzőre vonatkozóan, amely általában *ilgevsök* alakban fordul elő, l. ERDAL i. m. 158). Ugyane szöveg egy másik helyén (119. sor) a Buddha prédikáló helyét díszítő és mindenholon összegyűlt ifjakról és lányokról van szó. Az *urī-lar* ’fiatalemberek’ mellett a szövegben a kínai *nü ’nő’* áll a *kız* helyett, de a kínai hieroglifa után írt ujjur *-lar* többszel. A harmadik helyen (199. sor) Indra isten látja a boddhisatvát, s hogy próbára tegye, egy hindu pap, egy brahmin képében jelenik meg előtte, és megkérdezi, miért sir olyan keservesen. A boddhisatva válaszában a brahman képében megjelent Indra istent így szólítja meg: *urī i!* „Oh nemes ifjú!”.

Folytatni lehetne az ujjur szövegekben a tallózást, de az ennyi adathból is látható, hogy a mintegy ötszáz éves török-ujgur szótörténet világosan mutatja, hogy szavunk a nagykorúságakor béggé váló nemes ifjú, majd a kiemelkedő társadalmi helyzetű, s alkalomadtán az isteni eredetű vagy fejedelmi ifjú megjelölése.

A szó előfordul KÁSGÁRÍnál is. Szerinte az *urī* szó jelentése ’fiúgyermek’, míg az *urī oylan* többes, azaz ’fiúgyermek’ jelentésű. Az ugyancsak karakhanida Kutadgu biligben Ogdurmiš, mikor visszaküldi a királyhoz Ögdülmišt, azt mondja: *emdi yorı yana evre kelme ay ersig urı* (ed. ARAT 1979. 3832. sor): „most menj, és ne gyere ismét vissza, oh nemes ifjú!”, ahol az *ersig* pontosabb jelentése ’férfias, férfihoz hasonló’, pl. *bu ogul ol ärsig*: „ez a fiú olyan, mint egy férfi” (KÁSGÁRÍ), a szónak azonban van átvittebb értelemben ’nemes’ jelentése is. A szót azonos funkcióban használja a Kutadgu bilig szerzője, Jusuf Khassz Hadzsib, mint a mongolkori ujjur szöveg szerzője (l. fent ed. TEKIN 199. sor).

Mivel a szó gyakori a mongolkori ujjur szövegekben, helyesbíthetjük CLAUSON megjegyzését, aki szerint a szó nem fordul elő később mint a karakhanida kor, tehát KÁSGÁRÍ és a Kutadgu bilig ideje. Az azonban igaz, hogy ez a szó valóban igen ritka később. A tatár nyelvjárási szótárban (Tatar teleneŋ dialektologik süzlege. Kazan, 1969. 328) találunk egy urál-vidéki tatár szót *oru* alakban. Jelentése tatárul „*bala tabuğa sälätlelek*”, oroszul „*sposobnost k prodolženiju roda*”, a két jelentésmegadás nem teljesen azonos. A tatár jelentést leginkább „gyermeknemző képesség”-nek lehetne visszaadni, míg az orosz fordítás inkább „képesség a nemzetség folytatására”. Ez némileg eufemisztikus, de ugyanakkor talán egyben pontosabb fordítás is. Hasonló hangalakú szó található RADLOFF szótárában is (I, 1322) *orū* alakban, itt tehát hosszú *u*-val, jelentése ’nemzetség, törzs, család’. Ez utóbbi természetesen azonos a később tárgyalandó *urug* szóval. Nehéz állást foglalni, hogy a fentebb idézett tatár nyelvjárási *oru* melyik szó átértelmezése. A tatár nyelvjárási szótár

által idézett példamondat sem oszlatja el a kétségeket (kb.: „az anya meghalt, az *oru* mégsem maradt abba, nem szűnt meg”). Egy mai tatár *oru* egy korábbi **uru* alakra megy vissza. Ez szabályos megfelelése a keleti ótörök *urī*-nak.

A csuvasban egy *vără* ’mag’ jelentésű szót találunk, amelynek redukált magánhangzói a virjál nyelvjárásban labiális színezetűek. Ez egyaránt visszamehet egy **uru/urī* vagy egy *urug* alakra.

A keleti ótörök *urī* és esetleges nyugati ótörök párja, az **uru* nem állnak elszigetelten, hanem egy fontos török szócsalád tagjai, amelyen belül az összefüggéseket eddig nem látták világosan.

Egyértelműen szavunkhoz tartozik az OT *urilan-* ige. Itt ismét érdemes a teljesebb szövegkörnyezetet bemutatni. Az *Irk bitig* címen idézett török rovásírásos jóskönyv 5. jóvendőmondása arról szól, hogy a bég elmegy a ménéséhez, és fehér kancája méncsikót ellik (*kulunlamiš*), az aranypatájú csödörök szerencsések lesznek, a bég elmegy a tevenyájhoz, fehérszörű tevekancája hím tevecsikót ellik (*botulamiš*), az arany szerszámú tevecsdörök szerencsések lesznek, majd hazamegy, s harmadiknak a felesége fiúgyermeket szül (*kunčuyi urilanmiš*), a bég birodalma (*beglik*) szerencsés lesz, a bég boldog ember lett. Ez nagyon jó jel. — Így a jóslat. (A szöveget l. V. THOMSEN, Dr. M. A. Stein’s manuscripts in Turkish »Runica« script from Miran and Tun-huang. In: Samlede Afhandlingar III. København, 1922. 235.) A kínai eredetű *kunčui* ’fejedelmi feleség’, ’az uralkodó felesége’ jelentésű cím. A *-lan* denominális igeképző, általában intranszitiv igék képzésére szolgál (a részleteket l. ERDAL i. m. 509—19). Az *urī* világosan a bég fiúgyermeké, aki az egész birodalomra (*beglik*) szerencsét hoz, vagyis megszületett a várva várt fejedelmi utód, a trónörökös. Az sem véletlen, hogy a *beglik* szó, amelyben a *-lik* absztraktívumképző jelenik meg, egyaránt jelenti a bégséget mint társadalmi állapotot és a bégséget mint politikai egységet, tehát a birodalmat, lásd a fentebb idézett *beglik urī ogli* kifejezést.

A szócsalád további tagjait rövidebben lehet tárgyalni: OT *urug* ’mag, leszármazott, nemzetség, család’. A „mag” jelentése lehet növényi is, pl. ujj. *kendir urugi* ’kendermag’ (a továbbiakban az adatokat, ha másként nem jelölöm, CLAUSON szótárából idézem). A szó jelenthet bármilyen magot, például: *bu yerke neče urug batsur igekü ten üntürüp taribiz*: „Ebbe a földbe bármilyen magot vetünk, kétszeresét fogjuk teremteni és aratni”, átvitt értelemben: *ay edgü kilinč, ašli edgü urug*: „a jó tettek és a nemes, jó származás”, s a család, a leszármazottak, a nemzetség. A szó szinte minden török nyelvben megvan, néhol zöngétlen szóvéggel (*uruk*, ebből másodlagosan *urk*), néhol a *-g* spirantizálódott és eltűnt, így a csuvas *vără* ’mag, család’ is valószínűleg ugyannerre a szóra megy vissza. A törökből átkerült a mongolba: irod. mongul *urug* ’házasság révén szerzett rokon, fötus’ (LESSING, MongEngl. Dict.).

Csak említem a többi ide tartozó szót: OT *urugluk* ’nemes, jó származású’ | OT *urugsuz* ’nemtelen, nem jó származás’ | OT *urluk* ’mag, leszármazott’, leginkább a középtörök nyelvekben s a mai török nyelvek egy részében fordul elő, ide tartozik a csuvas *vārlāx, vārlāk* ’család, mag’ | OT *uragut* ’nő, feleség’ | KT *urgači* ’nő, feleség, nőstény’, egyes nyelvekben **urkači*, illetve **irkači*, általában ’nő, nőstény állat’, de a tatár nyelvjárásokban ’hím állat’ is | UT *urum* ’leszármazott, utód’ (pl. kirg.) | UT *urpak* ’korpa, leszármazott, utód’ (pl. kirg.) | UT *urgu-* ’sokasodik’ (pl. bask.) → Mong. *urgu-* ’nőni, emelkedni’, *urguča* ’aratás, betakarítás, gabona’, *urgumal* ’növény’.

A fenti szócsaládot, illetve egyes tagjait VÁMBÉRY munkái óta a legújabb időkig az *ur-* ’ütni, verni’ igéből kísérelték meg származtatni. Ez jelentésánilag aligha képzelhető el, közvetlenül biztosan nem. Fel kell tételeznünk egy **ur-* ’meg-

termékenyíteni, nemzeni' igét. Az egy más kérdés, hogy ez az ige eufemisztikus okokból végeredményben visszamehet az 'ütni, verni, beverni' szóra, mint *baszik* igénk a török *bas-* 'nyomni' igére. Az *urī* szót ebből a deverbalis nomeneket képző *-I* képzővel képezték. Az *-I* képző ismert a régi törökségben (részleteket ld. ERDALI. i. m. 340—4), l. pl. *tög-* 'törni, morzsolni' > *tögi* 'a tisztított, csépelet gabona', és az sem ritka, hogy az alapszó hiányzik. Ilyen pl. a *čaši savlig* 'rágalmazó szavú'; magát a **čaš-* igét nem tudjuk kimutatni, de az abból képzett *čašut* 'rágalom', és *čašur-* 'rágalmaz' szavakat igen.

A feltételezett **ur-* igéből származik szabályos deverbalis *-(X)g*, illetve *-(X)m* képzővel az *urug* és az *urum*, az *urug* szóból denominális *-l(X)k* képzővel az *urugluk*, a denominális *-s(X)z* fosztóképzővel az *urugsz*, a denominális verbum-képző *-gU* található az *urgu-* (< *urugu-*) igében. Az *uragut* úgy viszonylik az **ur-* igéhez, mint a *bayagut* 'az előkelők, gazdagok' a *bay-* 'gazdagnak lenni' igéhez. Az *urgači* talán egy korábbi *urgakči* alakra megy vissza, innen az *urkači* stb. alakok is, ez pedig a jól ismert deverbalis *-gAk* nomenképző, amihez a *-či* nomen argenticus képző járul.

Mint látjuk, a török *urī* szó a keleti ótörök nyelvekben 'fiatal ember, férfivá serdült ember' jelentésű, s használata az uralkodó, az istenek, az előkelők körére vonatkoztatva mutatható ki. A szövegek arra utalnak, hogy így hívták a bégek, az uralkodó fiúgyermekét, utódát. Ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy szavunk nem cím. A szóvég eredetileg illabiális, azonban a képzett alakokban már a legkorábbi emlékekben is hasonul az első szótag magánhangzójához. Mindezek alapján az átadó alakot **urī* vagy még nagyobb valószínűséggel **uru* alakban kell rekonstruálnunk.

A magyar szó közszóként egyszerre jelenik meg magyar és bizánci forrásban. Kinnamos 1180 és 1183 között írt krónikájában utal az 1162-ben lezajlott eseményekre. II. Géza fiát, III. Istvánt megkoronázzák, Bizánc II. Géza fiatalabb öccsét, Istvánt támogatja, végül kompromisszumként megválasztják II. Géza idősebb öccsét, II. Lászlót. II. László öccsének az *urum* (*ουρουμ*) nevet adományozza, mert — így Kinnamos — ez a név a hunoknál (azaz a magyaroknál) az uralmat átvenni készült jelenti. A görög szöveg „nevet” (*ονομα*) használ, a szövegösszefüggésből nem kétséges, hogy itt a trónörökösről van szó (MORAVCSIK, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 215). Az azonban kétséges, hogy mennyire vált a szó címmé. MAKK FERENC (Acta Hist. Szeged. 66: 32) kételkedik abban, hogy az *urum* alakot címként használták, az szerinte egyszerűen az *úr* birtokos személyragos alakja. Ez valószínű, de teljesen nem zárhatjuk ki, hogy az alapszó mellett átvettük a török képzett *urum* alakot is valamilyen speciális jelentésben (vö. kurg. *urum* 'potomstvo; utód, ivadék'). A szónak *uram* alakja a stájerországi Ottokár 1300 és 1308 között keletkezett krónikájában már 'főúr' jelentésben fordul elő (RÉZ: MNy. XXXV, 250, NÉMETH: Pais-Eml. 361). Kinnamossal gyakorlatilag egyidőben fordul elő szavunk a Halotti Beszédben: *Wimagguc uromc iften kegilmet ez lelic ert.*, valamint *Peter urot* stb. Gyakran szokták idézni Anonymus *Őrsúr(u)* adatát (*Vrsuuru*, *Ursuur*), amely hangtani szempontból érdekes, de feltűnő, hogy Anonymus összes személyneve közül csak ez az egy viselné az *úr* címet. Ezért valószínűbb, hogy itt személynévi használatról van szó. Ez azért fontos, mert *Úr* összetételű helyneveink egy része is lehet személynévi eredetű (l. még KRISTÓ, Néhány erdélyi helynévről: Benkő-Eml. 386—90).

Az *úr* szavunkból képzett *uruszág* (HB.), jól mutatja, hogy a szóvégi *-u* az ómagyarban még kimutatható, de nyilván eltűnőfélben lévő redukált magánhangzó volt.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy jelentéstani nehézsége sincs annak, hogy a magyar *úr* szót a keleti ótörök *uri*, nyugati ótörök **uru* megfelelőjéből származtasuk. A török vezérek, a törzsfő, a bég férfitársa serdült fiát, kijelölt utódát nevezték *uri*-nak, s tágabb értelemben a bégek fiait. Ők voltak a kialakuló nemesség, a hercegek. A magyar tehát tágabb értelemben a 'törzsi vezetőréteghez tartozó fiatal férfi', szűkebb értelemben a 'törzsfő örököse', majd a 'trón örököse' jelentésben kezdte használni a török szót. Az Árpád-házi társadalom átalakulásával a szónak 'főúr' jelentése lett. Az *urum* alakban az *-m* magyar birtokos személyrag, használatában azonban esetleg támogathatta, hogy a törökben az **uru* mellett létezett egy *urum* alak is, amelyet esetleg párhuzamosan át is vehettünk. Az *úr* szavunk vázolt török eredete egy sor társadalomtörténeti kérdést is felvet. Ezekre ma nem térnek ki, mert csak az összes török eredetű társadalomtörténeti terminusunk, szavunk együttes tárgyalása adhat valamelyest is hiteles képet.

Most térnék ki röviden az eddig javasolt egyéb török etimológiákra. VÁMBÉRY több török szóval is összevetette a magyar *úr* szót. Ezeket az odavetett ötleteket NÉMETH joggal utasította el. NÉMETH javaslata szerint *úr* szavunk eredete a török *u-* 'képesnek lenni' igéből képzett *uyur*, illetve *uyar*, aminek jelentése 'képes, hatalmas'. A NÉMETH és CLAUSON által is idézett adatok egy része a török *uya* 'bátya, férfitestvér, rokon' szóhoz tartozik. Az adatok egy másik csoportja valóban 'képes, hatalmas' jelentésű. A nehézséget azonban a jelentésanon túl a hangtan okozza. NÉMETH belátta, hogy a *-y-* a magyarban nem tűnik el. Ezért arra gondolt, hogy már a törökben kiesett. Erre azonban nincs meggyőző példa. NÉMETH idézi a *kín* szavunk török eredetijét, amely *kin*, s ez szerinte egy korábbi *kiiyin*-re menne vissza. Ez ma már ebben a formában nem tartható. A *-y-* kiesésének nehézségeit többé-kevésbé NÉMETH is látta, ezért az *u-* ige szabályos *uyur* aoristosa mellé feltett egy **ur* aoristost. Ez azonban nemcsak ismeretlen, hanem teljességgel valószínűtlen is.

NÉMETH GYULA tanulmányával egyidőben jelent meg PALLÓ MARGIT cikke (MNY. LII, 157), amelyben *úr* szavunkat a török *iduk* 'szent' szóból vezeti le. Úgy látja, hogy az a csuvas *-r-* hang, amely a szóközépi *-d-* hangból egy interdentális *-ð-* hangon keresztül jött létre, már szavunkban jelentkezik. A szóvégi *-k* zöngésedett volna és eltűnt. Tehát egy **irug* alakból kellene megmagyarázni a magyar *úr* szót.

Hosszú ideig az *-r-* megjelenését a régi *-d-* helyén a csuvasban a XI. század utáni időre tette a kutatás. Ennek több oka is volt. A Volga-vidéket meglátogató és helyi nyelvi adatokat lejegyző IBN FADLAN 922-es útleírásában a török *qadīn* 'nyírfa' szó még *-ð-* vel van írva. KÁSGÁRI (1074) Suvar és Bulgár nyelvének leírásakor még *-z-* formákat ír (pl. *azak* 'láb' a régebbi *adak* helyett). Másrészt a régi orosz Trojcki Krónika 1230 alatt már *trunove* (< **turun*) alakban hozza a *tudun* török címet, ekkor tehát már *-r-* fok van. PRITSAK (Kāšgārīs Angaben über die Sprache der Bulgaren: ZDMG. 109: 92—116) megkérdőjelezte azt, hogy KÁSGÁRI valóban ismerte a volgai bolgárok nyelvét, szerinte az adatok a városokban tartózkodó (kipcsak) kereskedőktől származnak. Szerintem KÁSGÁRI areális adatokat közöl, s a *-d-* biztosan nem érte el az *-r-* fokot, mert az feltűnt volna neki. Újabbán előkerült egy kijevei X. századi héber levélen egy rovásírásos szó. PRITSAK (N. GOLB—O. PRITSAK, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca—London) javasolt egy olvasatot, amelyet LIGETI (MNY. LXXX, 10—7) érdemben elfogadott. Ha itt egy ótörök (*h*)*okudim* helyett *okurim*-ot kell olvasni, akkor az *-r-* fok már a X. században jelen van. Ez azonban igen bizonytalan. Az egyes jelek teljesen önkényesen vannak értelmezve. S az adat, ha az olvasat mégis jónak bizonyulna, a magyar szó szempontjából még így is kései. (A részleteket l. A. RÓNA-TAS, The periodization and sources of

Chuvash linguistic history. In: Chuvash Studies, ed. A. RÓNA-TAS. Bp., 1982. 113—69). Az előzőnél is nagyobb a hangtani nehézség a szóvéggel. A *-k* zöngésedése és eltűnése még elképzelhető, erre számos példánk van, de ilyenkor hosszú *-ú* marad (vö. pl. *tanú*). PALLÓ MARGIT egyeztetése a jelentésmegfelelés szempontjából is elfogadhatatlan.

Nem találta az előző török etimológiákat meggyőzőnek GYÖRFFY GYÖRGY sem. 1957-ben írt tanulmányában (Száz. XCII, 590—5) abból indul ki, hogy IBN FADLAN-nál a Szuvar uralkodó neve *uyrg* volna. Ez pedig szerinte a török *buyruk* 'egy török cím' csuvasos alakja, és *wuyrug*-nak olvasandó. Ebből pedig szerinte szabályosan *urú* lett a magyarban, ahol a hosszú szóvégi *-ú* másodlagosan, hangsúlytalan helyzetben lévén rövidült, majd eltűnt. A gondolat, mint ezt GYÖRFFY jelzi, TOGAN-nál bukkan fel (Ibn Fadlan's Reisebericht. 1939. 75). Ennek a magyarázatnak is több súlyos nehézsége van. Az olvasat erősen bizonytalan, s mindenképpen emendált. A szuvarok egyik csoportja uralkodójának neve ez. A török szókezdő *b-* sem a volgai bolgárban, sem a csuvasban soha nem lesz *w-* vagy zérus. Elegendő itt, ha a volgai feliratok néhány szavát idézzük: VB *ba(r)*- 'elmenni' (OT *bar-*), VB *belüwi* 'síremléke', (OT *belügi*), VB *biyelem* 'ötödik' (OT *bešinči*), vagy három példát a csuvasból: OT *beg* 'cím' > csuvas *pü*, OT *bay-* 'gazdagodni' > csuv. *puy-*, nyugati ótörök **bayan* 'gazdag' > csuvas *puyan*. A szókezdő *b-* más török nyelvekben sem lesz *v-*, illetve nem tűnik el, kivéve négy igen gyakori török igét a török nyelvek egy részében, ezek: *bar* 'létezni', *bar-* 'menni', *ber-* 'adni' és *bol-* 'lenni, válni valamivé'. Ehhez ötödiknek a haladzsban csatlakozik a *bak-* 'nézni'. Erről részletesen ír G. DOERFER éppen a Németh-emlékkönyvben (Die vier Wörter mit *b-* > *v*, Null. In: Hungaro-Turcica, ed. GY. KÁLDY-NAGY. 1976. 133—47). A török *buyruk* 'parancsnok' cím a török *buyur-* 'parancsolni' igéből származik. Ez az ige *pür-* alakban megvan a csuvasban, tehát a szókezdő zárhangnak szabályos zárhang megfelelése van. A csuvasban van szókezdő *v-*, a közismert *v-* protézis, de ez csak szókezdő labiális magánhangzók előtt alakult ki. Ha tehát a szót *wyrg*-nak kell olvasni, és a név csuvasos, akkor egy régi török **Oyrag*, **Uyrag* megfelelője lehet. Mivel a bolgár uralkodó vejről van szó a szövegben, én a török *uyar* 'házasság révén szerzett férfitrokon' szóra gondolok. A szóvégre vö. török *ay* 'hold', csuvas *uyax*. Néhány más török nyelvben a *v-* protézis szórványos jelenséggé fordul elő. Egy OT *buyruk* alaknak megfelelő **wuyrug* vagy *wurug* alak tehát nemcsak hogy nincs, de nem is képzelhető el. Nem fogadta el egyébként TOGAN ötletét sem KOWALEWSKI (Kniha Ahmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921—922 gg., 1956. 139, 224), sem a szöveg lengyel kiadói (A. KMIETOWICZ, F. KMIETOWICZ, T. LEWICKI, Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. Tom trzeci. Wrocław etc. 1985. 107, 183).

A szót két indoeurópai szóval kötötték össze. Az elsőt MUNKÁCSI vetette fel, s az indoiráni **asura* 'úr' jelentésű szóhoz kapcsolta volna a finnugor és a magyar szavakat. Ezt az etimológiát már MOOR ELEMÉR, majd JOKI (Uralier und Indogermanen: MSFOu. 151: 74, 82, 140, 207) részletesebben, valamint újabban RÉDEI (Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten. Wien, 1986. 44) joggal elvetették, részletesen I. MSzFrgE. Ugyancsak elvetették a MSzFgrE. szerzői HARMATTA egy javaslatát (I. OK. VII, 253), mely szerint a szó eredete egy óiráni **šura* 'úr, parancsoló' alakra megy vissza. HARMATTA etimológiája egyébként azt feltételezné, hogy a szó igen régi, óiráni jövevény, amely csak a magyar ősebe került át, s ebben az esetben el kell választanunk szavunkat attól a finnugori szócsaládtól, amellyel való összevetést a MSzFgrE. „talán egyeztethető” megjegyzéssel idéz. HARMATTA javaslata kapcsán a jelentéstani megfontolásokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül, a szó speciális jelentése az Árpád-korban aligha másodlagos.

Az *úr* szavunkkal összevetett finnségi szó (finn, lúd, vepsze), amely nehezen egyeztethető a lapp adattal, valószínűleg egy **ur3* 'férfi, hím, hős' jelentésű alakból vezethető le. Természetesen nem zárhatjuk ki teljességgel, hogy ez a szó finnugor kori, és azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy a finnugor szó a finnségi nyelvektől igen távoli magyarban fennmaradt, ha ennek valószínűsége nem is nagy. Ha mégis esetleg így történt volna, úgy a kései ősmagyarban feltételezni kell egy **uru* 'férfi' szót. Ebből önmagában nem lett volna 'nemes ember, trónörökös', de esetleg megkönnyítette volna az azonos hangzású és igen közeli jelentésű török szó átvételét. Ezt azonban sohasem fogjuk tudni kideríteni.

Biztosnak csak az mondható, hogy *úr* szavunk török eredetű.

RÓNA-TAS ANDRÁS

A magyar népryelvkutatás sorsfordulói*

A Magyar Nyelv 1992. évi kötetének 362–5. lapjain KISS JENŐ egy alapos, tárgyilagosságra törekvő cikkben foglalkozott a magyar nyelvtudomány egy érdekes jelenségének, a budapesti és debreceni nyelvészek közt az 1935–1936. évekkel, CSÜRY BÁLINT Szamosháti Szótárának a kiadási éveivel kezdődő, többnyire nyomtatásba nem került „dialógusával”.

Ez a dialógus, amely, mint jeleztem, évekig csak magánbeszélgetésekben folyt, főleg olyan események hatására, mint például Csüry Bálintnak vagy egyik másik tanítványának egy-egy addig szokatlan kutatási módszerrel írt vagy újabb, addig kevésbé művelt kutatási területre rávilágító cikke, amely nyomán Budapest magyar nyelvészei részéről többnyire elmaradtak a magyar nyelvtudomány művelői közt általában szokásos nyilvános válaszadások. Míg a történeti jellegű és írott forrásokra támaszkodó hangtani, alaktani, mondattani, szótani és névtani kutatások művelői általában számíthattak arra, hogy bármely részlettel vagy jelenségcsoporttal kapcsolatban publikálnak is, arra hamarosan jön valami kiegészítő vagy kiigazító válasz Magyarország valamelyik tanszékének az egyetemi tanárától vagy a tanszéki kutatók, esetleg más alkalmazásban levő nyelvészek köréből, egy népryelvkutató gyakran tapasztalhatta, hogy bár „Budapest”-ben többnyire megvolt a hajlandóság minden komolyabb értékű, akár szokatlanabb témafelvetésű, úttörő kutatómunka értékeinek az elismerésére is, a magyar népryelvkutatás Csüry Bálint nyomán kibontakozó új feladatrendszerének a vállalására a „főváros” nyelvészeinek a részéről egészen Csüry Bálint 1941. február 13-án váratlan hirtelenséggel bekövetkezett elhunytáig nem történt meg az a határozott odaállás, amely pedig Európa legtöbb művelt, haladott országában már nagy eredményekkel dicsekedhetett.

Így például olyan hiányosságok tűnhettek fel már a fiatalabb egyetemi hallgatók előtt is (különösen ha valamely nyugati nyelven való jártasságuk folytán rendszeresebben beleolvashattak egy-egy nagyobb nyelvterület, például a német gazdag népryelvi irodalmába), hogy míg ott, esetleg több, más ország területén beszélt nyelvjárási „érdekeltségüknel” fogva a kutatók a legváltozatosabb témafeltárással, ugyanakkor pedig széles körben alkalmazott, egységes tervek szerint

* Kiss Jenő „Csüry Bálint levele Zsirai Miklóshoz, 1939” című, a Magyar Nyelvben közölt cikkéhez.